

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԵՂԵՌՆ ՄԸ ԵՎ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

XVI.— «Հայկական դատ ա՛լ չկա»

Շատեր են փորձեր գերեզման դնել հայկական դատը:

Սկսյալ անցյալ դարու այն սուլթաններեն, որոնք աշխարհը ուզեցին խաբել, փորձելով անոր հավատացնել, թե բոլոր օսմանցիները հավասար պիտի դարձնեն օրենքին առջև և դրախտ պիտի դարձնեն երկիրը, որպեսզի ոչ ոք դժգոհության առիթ չունենա, մինչև սուլթան Համիդ, որ արյան մեջ խեղդեց ամեն դժգոհություն և բողոք, բոլորը կարծեցին, թե հայն այլևս պիտի չկրնա Եվրոպայի դուռները զարնել՝ դարման մուրալու համար իր տառապանքներուն:

Իթթիհադը, երբ իշխանության գլուխ եկավ 1908-ին, եղբայրություն և հավասարություն ինքն ալ հեղհեղեց պահ մը՝ աշխարհը խաբելու և թուրք լուծին տակ ապրող ժողովուրդները լռեցնելու համար:

Ապարդյուն անցան իր ալ փորձերը, որովհետև կեղծ էր իր հուշակած եղբայրությունը, ու հավասարությունը, բառն անգամ, դառն

հեգնություն: Ոչ մեկ բան փոխված էր ռալային տառապանքներեն: Հայը ստիպված եղավ անգամ մը ևս Եվրոպայի հառել աչքերը, և վերստին սեղան բերավ իր դատը:

Երիտասարդ թուրքերը այս անգամ փորձեցին խապառ թաղել հայկական դատը՝ հայ ժողովուրդը բնաջնջելով:

Պատերազմը լավագույն առիթն եղավ անոնց՝ իրենց այս դժոխային ծրագիրը ի կիր ածելու: Թալեաթի համար հինգ ամիս բավական եղավ, որ շնական ցնծությամբ ավետեի 1915 օգոստոս 1-ին Պոլսո օտար ղեսպաններուն, թե հայկական դատ այլևս գոյություն չունի:

Հայկական խնդրույն մեջ իր տեսակետը ամբողջովին խտացուցած է,— կպատմե իր հուշերուն մեջ Պոլսո ամերիկյան դեսպան Մորգենթաու,— այն գոռող ճոռոմարանության մեջ, զոր ան թույլ տվավ ինքզինքին ըսել. «Ես երեք ամսվան մեջ լուծելու համար հայկական հարցը՝ ավելի գործ տեսա, քան Աբդուլ Համիդ 30 տարվան մեջ»:

Թալեաթ արդեն հաղթական կկարծեր ինքզինքը:

Վարդգեսի հետ իր ունեցած վերջին տեսակցության մեջ Թալեաթ ըսեր էր.

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի Բ—Գ—Դ №-ից:

— Այնպես մը պիտի ընեմ, որ հիսուն տարվան մեջ հայ ժողովուրդը ինքզինքը չգտնե...

Ահ, խեղճ եղեռնագործ, գլուխդ դուրս հանի պահ մը «Ազատության բլուր»-ի քու դամբարանեդ, և տե՛ս...

Ո՛չ հայ ժողովուրդը կը ցար մեռցնել, և ո՛չ ալ անոր դատը...

Հայ ժողովուրդը ոտքի է կրկին, և իր դատը միշտ կենդանի...

XVII.—Խողխողելու համար մնացորդացը

Հայ ժողովուրդի դահիճները չգոհացան ամբողջ ժողովուրդ մը տեղահան ընելով իր օջախներեն՝ իբրեւ թե անվնաս դարձնելու համար դայն:

Չգոհացան նույնպես տեղահանված բարավանները մեծ մասամբ բնաջնջելով ճամբան, այս կերպով իսպառ ազատելու համար տարրե մը, զոր վտանգ կնկատեին իրենց:

Այս ապերասան դատը գլուխ հանելէ հետո 1915 տարվան ամռան, անոնք դեռ չկրցան գտնել իրենց հոգեկան անգործությունը: Ուրպեսզի կարենային խաղաղ քնանալ, պետք է շնամար հայ մը:

Կեղծիքով և նենգամտությամբ են շաղախված երևութապես մարդասիրական այն հրամանագրերը, զորս Թալեաթ օգոստոսի վերջերուն տված է գավառական իշխանությունց, իբրեւ թե հայոց դեմ հալածանքը դադրեցնելու համար, և որոնց գերմաներեն պատճենը 1915 սեպտեմբեր 2-ին հանձնած է Պոլսո գերման դեսպան Հոհենլոհին, որպեսզի ավետե հայոց ճակատագրով շահագրգռվող Եվրոպային: Այդ հրահանգներեն մեկուն մեջ, որ ուղղված է Բրուսայի, Անկարայի, Գոնիայի, Իզմիրի, Ադանայի, Մարաշի, Եդեսիո, Հալեպի, Դեր Զորի, Սեբաստիո, Քյոթահիո, Քարասիի, Նիզեի, Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Քարահիսարի, Կեսարիո և Կարնո իշխանություններուն, հայոց դահիճը՝ Թալեաթ, կըսե, թե «որովհետեւ կայսերական կառավարությունը հայերը իրենց բնակավայրերեն դեպի նախապես որոշված շրջանները փոխադրելով՝ մի միակ նպատակ ունենալու հակապետական գործունեությունը և ձեռնարկները խափանել, ինչպես նաև դայն անկարող ընել հետամուտ ըլլալու իր ազգայնական ձգտումներուն՝ հայ պետության մը կազմության մասին, և ոչ թե դանոնք ջնջել, հետևաբար վերջնապես որոշված է միջոցներ ձեռք առնել քարավանները պաշտպանելու և տեղափոխության առնել կերակրելու զանոնք»: Բարեխնամ կառավարությունը իր այս նենգամիտ կարեկցութե-

նեն կղրկեր սակայն բոլոր այն հայերը, որոնք արդեն հեռացված էին իրենց բնակավայրերեն և կամ տեղափոխվելու վրա էին: Արյունարբու Մաքիավելը նույն այդ հրահանգին մեջ կհրամայի ալլա տեղահան չընել զինվորներու ընտանիքները, որոշ թվով անհրաժեշտ արհեստավորներ և կաթողիկոս բողոքական հասարակությանը պատկանողներ:

Արդ, այս խաբեպատիր հրահանգը կտրվեր պահու մը, երբ արդեն տեղահան եղած էր բովանդակ Հայոց աշխարհը՝ մեծ մասամբ ճամբան կոտորվելու ու շնչին մաս մըն ալ անապատ հասնելու համար, երբ տարագրված էին վաղուց նաև զինվորներու ընտանիքները, կաթողիկոս և բողոքական հայերն ալ բաժնած էին արդեն իրենց հայ եղբայրներուն ճակատագիրը, և երբ Թալեաթ, ինքը, ծանուցած էր աշխարհին, թե հայկական դատ այլևս գոյություն չունի:

Թալեաթ հայոց հարցը փակված հռչակելէ հետո ալ դեռ չէր հազեցած զազանային իր մոլուցքին մեջ, հայ ժողովուրդին իսպառ ազատելու իր մղձավանջը դեռ կշարունակեր վրդովել իր հոգին: Ու իր դավադիր ուղեղը հատկացուց միակ նպատակի մը՝ հայ մը չթողուլ աշխարհի վրա: Զարգեր բավական էին, որպեսզի թուրքը պարտական լմնար իր պատմության: Վերապրողները ևս իրավունք պետք չէ ունենային իբրեւ հայ ապրելու:

Առաջին հնարավոր միջոցը հայկական հարցը իսպառ չքացնելու մարդոց երևակայութենեն՝ ջարդերեն ճողոպրածները իսլամացնելն էր: Նոր չէր որ թուրքը այս միջոցին դիմեր էր հայ ռայան անճիտելու համար:

Օսմանեն ի վեր բռնի իսլամացումները ամենեն սիրելի մեթոդն էին եղեր սուլթաններուն՝ աճեցնելու համար այն ճղճիմ թիվը, զոր թուրքը ուներ սելջուկներու աճունին վրա կայսրություն մը հիմնելու առնել:

Թուրք լուծի տակ անցուցած մեր դարերուն պատմությունը ահավոր էջեր շատ ունի զանգվածային բռնի իսլամացումներու մասին:

Իթթիհադ ինչո՞ւ ինք ևս այդ միջոցին չդիմեր իսլամներ անգամ չձգելու համար հայ ժողովուրդին: Մյուս կողմե, փո՞քր բարիք էր թուրքին համար՝ եթե հայ կիներով և աղջիկներով լեցվեին իր հարեմները:

Գերման դեսպան Մետերնիխ Պոլսեն կտեղեկագրեր 1916 հունվար 24-ին, թե իգական անդամները այն հայ ընտանիքներուն, որոնց այրերը սպաննված կամ կորսված են, խմբերով կբաժնվին իսլամ գյուղերու մեջ իսլամացվելու համար. զինվորական իշխանությունը հրամայած է նմանա-

պես, որ բանակին մեջ ծառայող բոլոր հայերը մահմեդական ըլլան և որ այժմեն իսկ իսլամական անուն կրեն, թեև կրնան հետաձգվել հատուկ ձևակերպությունները (թվատություն), պատերազմական վիճակը նկատի ունենալով¹¹:

Աղոտ գաղափար մը տալու համար այն մեթոդներեն, զորս թուրքերը փորձեցին, ուսուցիչի անձինքնին հայ ժողովուրդի մնացորդացը, հատված մը տանք Արամ Անտոնյանի հուշերեն, էնկյուրիի հիվանդանոցը անցուցած օրերուն մասին.

«Էնկյուրիի վալին՝ Աթրֆ բեյ՝ որ բացարձակապես արգիլեր էր էրիկ մարդոց իսլամացումը, որպեսզի մարդ չազատի, հավաքել տվեր էր միայն շատ պզտիկ տղաքը, անոնք որ օր մը չէին կրնար հիշել իրենց ծագումը և զանոնք թվատել տալով կղրկեր քաղաքին մեջ հաստատված տիպար որբանոց մը՝ ուր դեշիրմե սերունդ մը պիտի պատրաստվեր հայ տղոցմով, իբր պատվաստ թուրք ցեղին: Մեր հիվանդանոցին երկու բժիշկները, Նեղիմ և Սավֆեթ բեյերը, միակ օրվան մը մեջ շորս հարյուր տղա մեկն թվատեցին, շոնդալից հանդեսի մը ընթացքին, դավուլ-գուռնալով, երգերով, պարերով — արդեն իսկ հաղթանակի նախատոնակ մը: Մեր դեմը գտնվող զինվորական հիվանդանոցին մեջ ալ, բացառություն ըլլալով, կիսլամացվեին հայ զինվորներ, նվագածությամբ և գոռում-գոչումներով»¹²:

Լեփսիուսի հրատարակած փաստաթղթերը ևս լեցուն են ահավոր ապացույցներով այն բաղանային մոլուցքին մասին, որ կշարունակեր եռալ երիտասարդ թուրքերու ներսը բնաջնջելու համար ինչ որ դեռ կամար հայեն: Անոնք իսլամացումներն անգամ բավ չէին սիպեր չբացնելու համար հայ ժողովուրդի վերջին մնացորդը:

Շատ ամուր ջիղեր ունենալու է, թղթատելու համար այն հայտնությունները, զորս պատերազմեն քիչ հետո ըրավ թուրք մը, Նայիմ բեյ, պարզելով աշխարհի առջև կանխամտածությունն ու սառնասրտությունը, որով երիտասարդ թուրքերը ամբողջ ժողովուրդ մը խողխողեր էին, և երևան հանելով գաղտնի հրահանգները, զորս թուրք կառավարությունը ուղղեր էր ստորագրա իշխանյութանց:

Նայիմ բեյ իր հիշատակներուն մեջ կհիշեի միջի այլոց դահիճին զարհուրելի երեք հեռագրերը: 1915 սեպտեմբեր 14-ին ան կհրահանգե գավառի իշխանությանց. «Կին, մա-

նուկ, հիվանդ մի նայիք, որքան ալ անգթություն ըլլա. վերջացուցեք անոնց գոյությունը»: Ծածկագիր ուրիշ հեռագրի մը մեջ, որ 1915 հոկտեմբեր 3 թվականը կկրե, ան կիմացնե գավառի իր ստորագրանքներուն, թե «Բոլոր ոճիրները, զորս կկատարեք հայերուն վրա, զերծ են պատիժեն»: Ավելի հետո, նույն ամսվան 29-ին, ան կհրահանգե կրկին: «Սպաննեցեք գլավուրները ուր որ գտնեք. պատիժ չկա»:

Թալեաթի գավառի իշխանությանց տեղացուցած գաղտնի հրահանգներեն շանթահարիչ ուրիշ փունջ մը մեզ կներկայացնե զերման հայտնի ընկերվարական և հակապատերազմական գործիչ Հայրիկ Վիրբյուխեր, «Համաշխարհային պատմության մեջ աննախընթաց և ամենազարհուրելի հալածանքներուն» նվիրված իր մեկ գրքին մեջ¹³, ուր ան նպատակ ունեցած է ապացուցանելու, թե հայկական կոտորածները կազմակերպված են կանխամտածությամբ և սառնասրտությամբ:

Իր գրքին հավելվածին մեջ զերման ընկերվարականը «Թալեաթի հրամանագրերը Հայկաի քաղաքապետության» սպանություններ կազմակերպելու մասին» խորագրին ներքև կներկայացնե ութը զարհուրելի փաստաթղթեր, որոնք լիովի կապացուցանեն, թե Թալեաթ և իր համախոհները ինչպես ուղեցին հայու հետք չձգել աշխարհի վրա:

1915 սեպտեմբեր 3-ին ան կհրահանգե «կանանց և երեխաներու հետ վարվել այնպես, ինչպես հրամայված է ընել տղամարդոց»:

1915 սեպտեմբեր 15-ին հիշեցնելով, որ «կառավարությունը, համաձայն կուսակցության հրամանին, որոշած է բոլորովին բնաջնջել այն բոլոր հայերը, որոնք թուրքի մեջ կրնալին», կհրահանգե «առանց ուշադրություն դարձնելու կանանց, երեխաներու և հիվանդներու, պետք է, որքան ալ ողբերգական ըլլան բնաջնջման միջոցները, վերջ տալ անոնց գոյության, առանց ականջ կախելու խղճի զգացման»:

1915 նոյեմբեր ամսու 23-ին կհրահանգե «գաղտնի միջոցներով բնաջնջել ընել Արևելյան նահանգներու ամեն մեկ հայ, զոր կգտնեք ձեր շրջանին մեջ»:

1915 դեկտեմբեր 1-ին Թալեաթ կմեղադրե, թե «հակառակ այն բանին, որ մասնավոր եռանդ պետք է հանդես բերվեր խնդրո առարկա անձերը ջնջելու համար, անոնք կղրկվին այնպիսի կասկածելի վայրեր, որ պիտի են Սուրիա և Երուսաղեմ», և կա-

¹¹ Լեփսիուս, էջ 220:

¹² «Վերածնունդ տարեցույց», Փարիզ, 1920, էջ 66:

¹³ Heinrich Vierbucher, „Armenien 1915“, Hamburg-Bergedorf, 1930.

կիցնե, որ «նման ամեն մեկ համբերատարություն անհերքելի սխալ է. այդպիսի խոտարարներու արտոբավարը պետք է ըլլա չնշխարություն»:

1915 զեկտեմբեր 12-ին Թալեաթ կհրամարնե «ընդունիլ ն պահպանել այն որոշումը, որոնք երբեք չիշխել չեն կրնար իմանալ ծնողքին ենթարկված սոսկումները, սակ մշտաները արտոբել քարավաններու մեծ»:

1916 հունվար 15-ին Թալեաթ խստիվ կարգի կորանոց ընդունիլ հայտնի մարդոց ներխանները և կըսե. «Քանի որ կառավարությունը վտանգավոր կսեպն անոնց գոյությունը, ուրիմ կնշանակի կառավարության պահպանության դեմ վարվիլ՝ այդ երկխանները վերակրելով և անոնց կյանքը երկարաձգելով»:

1916 մարտ 7-ին Թալեաթ նոր հրահանգով մը կհրամայե այդպիսի երկխանները պահպանելու քանակները, «առանց սակայն նախապես կասկածի տեղի տալու, այլ հայտնելով, թե մտադրություն կա զանոնք հանձնելու տարագրությանց վարչության հոգատարությունը»:

Երբ սահմանված աշխարհի, և նույնիսկ Գերմանիո հանրային կարծիքին մեջ ստեղծված ցատումն, գերման կառավարությունը 1917 հունվար 4-ին կզգացներ թուրքերուն, որ հայոց իսլամացումը հակառակ է խղճի պատկերացման սկզբունքներուն, — «սկզբունքներ, որոնք միշտ հարգված են Թուրքիո մեջ և նույնիսկ երաշխավորված են Սումանյան սահմանադրությամբ», — և որ լուրջ դժվարություններ կրնան ստեղծել թուրքերուն հաշտության բանակցությանց ատեն», ետիլ բիշ, այն ատեն արտաքին գործերու նախարար, կպատասխանե, թե «ցարդ իսլամացածներուն քրիստոնեական կրոնին վերադառնալը ոչ պատշաճ է ոչ ալ գործնական, որովհետև այդ բանը կրնա նոր տարագրությանց առիթ տալ, և ան կրնա տեղի ունենալ պատերազմին հետ»¹⁴:

Այսպես վարվեցալ թուրքը հայ ժողովուրդի խլակներուն հետ:

XVIII.— Համիդեն Թալեաթ

Դահիճներ շատ ունեցած է հայ ժողովուրդը իր պատմության ընթացքին: Շատ աշխարհակալներ կոխտած են հայոց աշխարհը, ու ամեն մեկը սուգ է փռած հայ օջախներու մեջ: Ալփասլան կամ Զինգիզ բացառություններ չեն. բայց եթե միշտ անոնք է, որ կցցվին մեր մտածումին մեջ, հավանա-

բար անոր համար է, որ դարերով արյուն տվինք անոնց ճետերուն ալ: Մեր օրերուն հասցուցին անոնք իրենց սկսած նախնիները:

Համիդ վերջին շառավիղն եղալ անոնց՝ Օսմանի գահուն վրա, բայց, իր կարգին, ավելի արյունոտ շարագործ մը հաջորդ ձգեց իրեն՝ Թալեաթը:

Բայց ան մինակ չէր:

Երկիրը ափին մեջ կզանգվեր շարաշուք այն երրորդության, զոր կկազմեին Թալեաթ, էնվեր և Զեմալ: Ասոնց գիտակցությանը ու հրամանովն էր, որ ամեն բան տեղի կունենար երկրին մեջ: Խառնվածքով իրարմ տարբեր, ու իրարու թշնամի ներսեն, այս երեք հրեշները համաձայն էին սակայն միակ բանի մը մեջ՝ պետք է չքանար հայը: Ու անոնք ամեն բան ըրին համակամ, իրենք իսկ տնօրինելով ամեն ինչ վերեն, և պարտադրելով իրենց ստորագաններուն:

Երբ Ամերիկայի Պուսո դեսպանը՝ Մորգենթաու, էնվերի հետ տեսակցության մը պահուն, չքմեղանալու առիթ մը տված ըլլալու համար, կըսե, թե կեղրոնական կառավարությունը գուցե հանցանք չունի գավառի մեջ պատահածներուն, որոնք հավանաբար տեղական իշխանությանց գործն են, էնվեր հետեյալ շնական պատասխանը կուտա.

«Դուք բոլորովին կսխալիք. մենք այս երկրին բացարձակ տերերն ենք: Ես երբեք դիտավորությունը չունիմ մեղադրանքը մեր ստորակարգյալներուն վրա նետելու, և բոլորովին տրամադիր եմ վրաս առնելու ամբողջ պատահածին պատասխանատվությունը: Դահիճը անձամբ հրամայած է տարագրությունները, և ես համոզված եմ, թե մենք այդ բանին իրավունքը ունինք, նկատելով, որ հայերը հակառակ են մեզի. ավելին կա, մեծերը մենք ենք այստեղ և մենե վար գտնվողներն ոչ մեկը պիտի համարձակեք այդ կարգի միջոցներ ձեռք առնել առանց մեր հավանությունը ունենալու»:

Թալեաթ, էնվեր և Զեմալ եթե վերին ղեկավարն եղան այն մեծ եղեռնին, որ մոխրացուց հայը, իթթիհադը ուրիշ երրորդություն մը ևս ունեք, որ ջարդերը կազմակերպեց իր ամենեն հետին մանրամասնություններով: Այդ եռյակն երկուքը, Բեհանգդին Շաքիր և Նազրմ, բժիշկներ էին, իսկ երրորդը, Շյուքրի, Թուրքիո հանրային կրթության նախարարն էր, երեքն ալ անդամ իթթիհադի «մերքեզի ումումի»-ին (ընդհանուր կեդրոն):

Ուշագրավ է, որ դաշնակից մարտանավերու Պուսո ջոկերը հասնելեն առաջ, Պուսեն կփախին իթթիհադի ամենեն պատասխանատու հինգ պետերը՝ Թալեաթ, էնվեր, Զեմալ,

¹⁴ Լեփսիու, էջ 313:

Նազըմ և Բեհանգդին Շաքիր, այսինքն ճիշտ անոնք, որոնք որևէ մեկին ավելի կվախնային քաղաքական պահանջներ: Արդ, այս հինգն երեքը Իթթիհադի համաբավվոր երրորդությունն էին, իսկ մյուսները այն երկու հրեշները, որոնք հայկական կոտորածները կազմակերպեցին անոնց կողքին:

Այս հինգը, որ թանկագին գործակից մը ունեցան հանձին Շյուքրիի, և նույնքան թանկագին խորհրդատու մը, որ հրեա էմանվել Քուրասուն էր և մուֆին մեջ կգործեր, իրենց արժանի ոստիկանությունը ևս ունեցան, որուն ղեկավարները նույնպես երեք էին, Պուսո ոստիկանական տեսուչ Բեդրին, հանրային ապահովության տնօրեն Իսմայիլ Ջանփուլադը և ոստիկանության քաղաքական բաժնի պետ Ռեշադը, որոնք զիրար գերազանցեցին եղեռնը սկսելու ատեն:

Հայկական ջարդերը տեղվույն վրա կիրարկողները կուսակալներն ու Իթթիհադի պատասխանատու քարտուղարներն եղան սակայն: Անոնց սեփական վայրագությունն ալ դեր խաղաց գործված նախճիրներուն մեջ: Միայն հրահանգներ ղրկելով կեդրոնին, Իթթիհադը պիտի չհասներ իր նպատակին, եթե Սեբատիո, Վանի, Տիգրանակերտի կամ էնկյուրիի մեջ, օրինակ, Մուսամբերի, Զեղեթի, Ռեշիդի և Աթրֆի նման հրեշներ չունենար Թալեաթ ձեռքին տակ իբրև կուսակալ: Դեռ խոսքը չենք ըներ մյուս կուսակալներուն, և ստորագրած գազաններու այն մեծ համակրն, որ տեղվույն վրա կիրարկեց սարսափները:

Ու ինչու՞ նվազ մեղավոր ըլլա թուրք մտավորականներու շարաշուք այն խումբը, որ ազգային մոլեռանդությունը թրծեց զանգվածներու հոգիներն ներս, ու անոնց ներշնչեց այն մտածումը, թե ամեն ինչ ներելի է, երբ կկիրարկվի հանուն թրքության: Իսլամական օրենքը արքայություն կխոստանար կրոնքի համար սպաննողին: Ազգային իդեալը, զոր մոլեռանդությամբ շաղախեցին Զիա Գյուք Ալի, Համդուլլահ Սուբհի, Ահմեդ Աղայա, Յուսուֆ Աքչուրա և իրենց նմանները, հերոս պիտի սեպեր բոլոր անոնք, որոնք հայր պիտի կոտորեին այդ իդեալին անունով:

Տարակույս չկա, որ հատկապես մարզված և կազմակերպված հրոսախումբերու կողքին, որոնք տեղահանությունն ու կոտորածը սարքեցին ուղղակի, թուրք ոստիկանությունն ու թուրք ժանդարմը գլխավոր սատարներն եղան նախճիրներու տառացի կիրարկության: Ի՛նչ խոսք, որ թուրք բանակն ալ անոնց զորավիգ եղավ, և եթե թուրք սպայությունն շատերն եղան, որ հայ արյան շթաթխեցին իրենց ձեռքերը, հավանաբար դեռ հավատա-

րիմ այն ավանդությանց, զորս ժառանգեցին երբեմնի Հարբիյեեն, եղան նաև էնվերի նման հրեշներ, որոնք, անգթությունը արկածախնդրության կառնած, Բեհանգդին Շաքիրներու և զոկտոր Նազըմներու հատակագիծը գործողությամբ պսակեցին: Եվ եթե բանակի բուն սպայությունը որոշ չափով ձեռնպահ մնաց տեղ-տեղ, պահեստի սպայությունը, զոր Իթթիհադը ափսափո կազմակերպեր էր զորաշարժի սկիզբը, և զոր առավելապես մտավորականությունը կկազմեր, լայնորեն մաս առավ եղեռնին մեջ:

Երիտասարդ թուրքերը Համիդը գերազանցեցին որքան իրենց անգթությամբ, նույնքան իրենց նախճիրներուն ծավալով:

Համիդ ստորին խավերու բնազդական կիրքերն է որ շահագործեր էր հայր կոտորելու համար. Իթթիհադ բովանդակ մտավորականություն մը մեղսակից ունեցավ իրեն:

Համիդ իր ջարդերով ուզեր էր հայերը սարսափեցնել և այդ սարսափին տակ խորտակել բոլոր այն փորձերը, զորս անոնք կրնային ընել ապրելու իրավունք պահպանելու համար իրենց: Երիտասարդ թուրքերը ուզեցին բովանդակ ժողովուրդ մը չքացնել իսպառ, որպեսզի այլևս ոչ դատ մնա, ոչ ալ դատախազ:

XIX.—Եվ սակայն թուրքեր ալ եղան...

Այո՛, թուրքեր ալ եղան, որոնք մերժեցին արյան մեջ թաթխել իրենց ձեռքերը: Հայ ժողովուրդը զանո՛նք ալ չի կրնար մոռնալ: Քիչ եղան անոնք թիվով, բայց եղան: Չենք գիտեր, Իթթիհադի կեդրոնին մեջ, Թալեաթի և իր նմաններուն արարքներին պժգացողներ կայի՞ն թե ոչ: Գիտենք, փոխարեն, որ հայոց հանդեպ գործված սարսափներն վրդոված, և նույնիսկ հայուն կարեկցող թուրքեր եղան: Տարբեր խնդիր, որ անոնցմե քիչերը միայն քաջությունն ունեցան զգացնելու իրենց տարակարծությունը:

Այդ քիչերեն մեկը Ահմեդ Ռիզան էր: Ան երբեք բարեկամ չէր եղեր հայուն, սկսյալ այն օրերեն, երբ Իթթիհադը կզլխավորեր Փարիզի մեջ և կխմբագրեր «Մեշվերթ»-ը: Սահմանադրության, Պուլիս դարձին ալ կծու խոսքեր երբեմն սպրդեցուց հայոց հասցեին, երբ եկավ բազմիլ օսմանյան երեսփոխանական ժողովի նախագահի աթոռին վրա: Սակայն հայկական ջարդերուն ատեն, երբ ծերակույտի անգամ էր, ինքն եղավ, որ ծերակույտի մեջ ձայն բարձրացուց ի նպաստ հայոց, մինչ հայ անդամները, իրենց երկյուղեն շշմած, ոչ իսկ ծպտուն մը հանեցին ըլլա երեսփոխանական ժողովին, ըլլա ծերակույտին մեջ:

Հայ ժողովուրդը երբեք պիտի չկարենա ընդունալ մանավանդ այն քանի մը կուսակալներն ու կառավարիչները, որոնք իրենց կապիկցությունը այլապես ալ ցույց տվին, աշխատանքով հայերը: Եթե իրենց կուսակալ Թահմին տնտեսական շարժառիթները մենք հայերը չխախտելու համար իրենց տեղերին, Ֆայիբ Ալի և Զեյալ մարդասիրություններին իրենք միակ խթան՝ իրենց պաշտպանությունը ընծայած ատեն հայերուն:

Զկա արսորեն դարձած հայ մը, որ երախտագիտություն մը չհիշե անունը Զեյալ բեյի, որ աջակցություն ընծայց հայոց, որ պաշտոնին վրա ալ եղավ, սկսելով Հալեպին:

Սահակ կաթողիկոս 1915 հուլիս 6-ին, Հալեպին Պոլիս, Զալեն պատրիարքին ուղղած պարտական մեջ կգրե.

«Զեյալ բեյին Գոնիա փոխադրվիլը բոլոր պալիկներուն վրա նոր ցավ մը եղավ. նա բոլոր ժողովով հակառակ էր տարագրական քաղաքականության, մեզի չափ կցավեր աննախադաս թշվառության վրա, բայց չէր կարող զարման տանիլ. բայց վերջապես իր զգացման զոհն եղավ... Վշտի և տառապանքի ցեղը անդարմանելի կորուստ մը ունեցավ հանձին նորին վսեմության: Վերջին այցելության գրեթե արտասուքով մեկնեցավ, և եկեղեցիով գավիթին մեջ գաղթականաց շեղչալույտը տեսնելով՝ հայտարարեց. «Երանի գետինը պատուեր և զիս կլին, քան տեսնեի պարզված թշվառությունը»¹⁵:

Այսբանով չի փակվիր անշուշտ թիվը թուրքերուն, որ կարեկցությամբ նայեցան հայուն, անոր շարժարանքներուն միջոցին: Եղան ալ, որ իրենց ձեռքեն եկածն ըրին, որպեսզի նվազ տառապի ան: Բայց այնքան սև է մուրը, զոր իթթիհադ քսեց ամբողջ ժողովուրդի մը ճակտին և այնքան մեծ եղավ ընդհանուր անտարբերությունը, որ մարդուս ու ժեքեն վեր է դարձնել պատմության այդ դարձուրելի էջը:

Ա. Իսահակյանը սա երկու տողերն ունի. «Քրիստոս քսավ. Սիրե քո թշնամին.

Թուրքը չկար այն ատեն...»:

Գրված մեծ սպանդեն քիչ հետո, հոգեկան վրդովման մը պահուն, մեծ բանաստեղծը ըսել կուզեր իր այդ տողերով, թե Քրիստոս անդամ պիտի չհանդգնե հանձնարարել հայուն, որպեսզի թուրքը սիրե:

Դժվար է անշուշտ թշնամի մը սիրել, և նույնիսկ անոր սարքած դարձուրելի նախաձեռն մոռնալ, կարենալ ներելու համար անոր: Հավերժական չեն կրնար ըլլալ անշուշտ թշնամությունն ու ոխը երկու ժողովուրդներն:

որ միջև, մանավանդ երբ անոնք պիտի շարունակեն ապրիլ քով-քովի: Բայց կես դարը շատ քիչ է, որպեսզի ժողովուրդ մը իր այսպան ահավոր սուգը մոռնա, երբ մանավանդ իր թշնամին ամենազույգն խղճի խալթ մը ի հայտ չբերավ հիսուն տարիներ անցնելի ետքն ալ:

X.—Դահիճը՝ դատախալ

Ամբողջ շորս տարի էր տեկր սարսափներու շրջանը Արևմտյան Հայաստանի հայության համար: Զինադադարը, զոր թուրքերն ու դաշնակիցները 1918 հոկտեմբեր 30-ին կնքեցին էին Մուղրոսի մեջ, դադար կուտար և անոնց, տարբեր երևույթի տակ սկսելու համար սակայն քիչ մը ավելի ուշ, նոր մարդոց ձեռքով:

Ընդհանուր պատերազմեն հայը դուրս կուգար խոշտանգված: Ամայացած էր Հայոց աշխարհը, և արևմտահայությունը զոհ էր տված իր ավելի քան կեսը: Վերապրողները ահավոր հոգեք ունեին, և բոլոր բյուրավոր որբերու և այրիներու:

Թուրքը պատերազմեն կելլեր ինքն ալ դժբախտ: Պարտվեր էր իր զինակիցներուն հետ մեկտեղ, և վրա էր տվեր, բացի անթիվ զոհերի, ընդարձակ երկիրներ ալ:

Ան հիմա կանգնած էր աշխարհին առջև նաև իրեն հանցապարտ: Արյունով թաթխված էին անոր ձեռքերը:

Զկա եղեռնազործ մը, որ արդարանալ չփորձե: Այդպես ըրին երիտասարդ թուրքերն ալ:

Հակառակ այն բովանդակ արհամարհանքին, զոր ցույց սկսած էին տալ երիտասարդ թուրքերը զեպի աշխարհի հանրային կարծիքը, անոնք այնուամենայնիվ երբեքն հարկ սեպեր էին բացատրություն տալ անոր, պատերազմի ատեն ալ, ինչպես որ տեսանք:

Զինադադարին, երբ աշխարհ ամեն բան արդեն գիտցավ լրիվ թուրքի մեջ պատերազմի միջոցին պատահած սարսափներուն մասին, թուրքերը այլևս չէին կրնար իրենց ոճիրները պարտել: Անոնք ստիպվեցան տարբեր մեթոդ որոնել մարդկության ցասումը մեղմելու համար,— մեղադրել իրենց զոհերը: Միծաղելի այդ ռազմավարության անոնք դիմեր էին պատերազմի օրերուն ևս հերյուրելով ամբաստանությանց ամբողջ շարան մը: Մեկը մյուսին ավելի զավեշտական այդ մեղադրանքներուն մեջ, զորս տարածեցին ի լուր աշխարհի, անոնք կըսեն, օրինակ, թե արևելյան նահանգներու ոչ մեկ կողմը իսլամ բնակչությունը հայերու չափ չենք ունեցած է, թե հարձակողները միշտ

¹⁵ «Կիլիկյան կսկիծներ», Բեյրութ, 1927, էջ 190:

հայերն են եղած, իսկ թուրքերը՝ պարզապես զոհեր, թե կազմակերպված ապստամբներ եղած են անոնք հինն ի վեր, և ոչ միայն թուրքեր ու քուրդեր սպաննած են շարունակ, այլև մեծցուցած են օտարներ, թե անոնք չեն մասնակցած պատերազմական ծախքերու և նվերներու, և զորակոչին չեն պատասխանած, մինչ թուրքերը դիմած են սիրահոժար, թե սպաննած են թուրք վիրավորները և դավադրություններ են սարքած ճակատին ետին, թե հայ զինվորները միշտ դասալիք են եղած, անցած են թշնամիին կողմը և չեթեմեր կազմած, թե սուտ լուրեր տարածած են հայերը ի նպաստ համաձայնականներու և թուրքերու աննպաստ, և լրտեսություն են քրած և այլն:

Բոլոր այս հերյուրանքներուն մեջ գերագույն փաստը, որուն կկառչեն երիտասարդ թուրքերը հայոց դեմ իրենց կիրարկած դարձուրելի սարսափները արդարացնելու համար և որուն կառած մնացին հետո ալ, այն առասպելն էր, թե հայերը կպատրաստվեին ընդհանուր ապստամբության մը երկրին մեջ: Սխալ պիտի ըլլար ըսել, թե ազատագրության չէին բաղձացած հայերը: Ամբողջ երկու դար փորձեր էին անոնք թոթափել իրենց լուծը: Հայ ազատագրական շարժումը, որ վերջին արտահայտությունն էր գտած հայ հեղափոխության պատմության մեջ, կասեր էր սակայն այն պահուն, երբ երիտասարդ թուրքերը ասպարեղ եկեր էին Թուրքիան օտտելու համար շինծու սահմանադրությամբ մը: Այդ սահմանադրության հայերն ևս հավատացիր էին ու երազեր բարօր կյանքի մը և մտավոր վերելքի մը հնարավորությունները գտնել անոր հովանիին տակ:

Արդարեւ, ֆեդայիները իջած էին վաղուց լեռներն վար երբոր «հուրրիեթ»-ը եղավ: Սասունեն ի վեր անպաշտպան մնացած էին հայոց լեռները, և երբեմնի մեր հայդուկները, «հուրրիեթ»-ին, իրենց գյուղերը վազեր եկեր էին, լծվելու համար մաճ ու մաճկալին: Անդրանիկն էր միայն, որ հավատացած չէր այդ «հուրրիեթ»-ին ու իր գյուղը չէր դարձած:

Իսկ հեղափոխական երգերը, զորս կշարունակեինք երգել «հուրրիեթ»-ի ատեն ալ, այլևս իմաստ չունեին: Մեր գինովությունն էր, որ պահ մը կօրորվեր դեռ անոնցմով, երբ հանդեսներու ատեն ձուլահին չկար»-ը, «Կարկուտ տեղաց»-ը, «Մենք անկեղծ զինվոր ենք»-ը կթնդացնեին սրահները: Անոնցմե չէին խրտչեր նաև թուրքերը, և հաճախ կպատահեր, որ փողոցներու մեջ թուրք զինվորական ֆանֆառները, իրենք ալ, կձայնակցեին հայուն:

«Մայր Հայաստանը ձեռքի հանեցինք, Հիմա ուժ ունինք, դարձյալ ետ կառնենք...»:

Հետեւաբար խարխուլ էր այդ մեղադրանքը, և թուրքերը իրենք իսկ չէին հավատարմանոր:

Միակ մտահոգությունը, զոր ունեին հայերը Ադանային ի վեր, նոր աղետներու առջև հանկարծակիի չգալու իրենց բաղձանքն էր: Զենքերը, զորս թուրքերը ձեռք անցուցին տեղ-տեղ իրենց խուզարկության ատեն, որիշ բանի համար չէին, բայց եթե ինքնապաշտպանության փորձերու համար: Կախարկներ այն զենքերուն, որոնք իրապես գտնվեցան հայոց մոտ, և ոչ այն առասպելական պահեստներուն, զորս իբրեւ թե թուրքերը գտեր էին հայերու քովին և որոնց լուսանկարները տպեր էին՝ աշխարհին ցուցադրելու համար հայոց դավաճանությունը:

Ինչհետեւաբար, ինչ որ կարելի էր մեղադրել հայ վարիչներուն և առաջին հերթին հայ կուսակցությանը, իրենց ունեցած կույր վստահությունն էր երիտասարդ թուրքերուն վրա, խաբված անոնց մեղաժողոմի հավաստիքներին, վստահություն, որ զիրենք անհոգ դարձուց միջոցներ ձեռք առնելու համար հավանական աղետներու պարագային, և որոն հետեւեցող էր, որ դահիճը զիրենք ամենուրեք անպատրաստ գտավ: Դիմադրությունը, զոր տեղ-տեղ հայը ցույց տվավ ջարդարարներուն դեմ, հապճեպ կերպով պատրաստված ինքնապաշտպանության փորձերու արգասիքն էր լոկ, և ան ևս ամուլ պիտի անցներ, եթե դուցադնական ոգի մը հանկարծ չըռներ հուսալքված ժողովուրդի մը ներսը օրհասական պահու մը: Այլապես, իթթիհադը ինքն ալ տեղյակ էր հայոց ունեցած զենքերուն, և թույլատու իսկ եղեր էր անոնց հայթայթման, վստահ, թե անոնք պիտի գործածվեին, երբ վտանգի ենթարկվեր օսմանյան սահմանադրությունը:

Մեկ ուրիշը գլխավոր շարժառիթներն, զորս թուրքերը ցույց կուտան հայոց հանդեպ իրենց գործադրած նախճիրները արդարացնելու համար, կամավորական շարժումն էր, շարժում, զոր անոնք լիովին օգտագործեցին հայոց դեմ զրգուրելու համար նաև թուրք ամբոխը, իրավը սուտին խառնած, դեպքերը չափազանցելով և խեղաթյուրելով: Կամավորական շարժումը իբրեւ պատրվակ հեղհեղելով, թուրքերը կուզեին բնական ցույց տալ իրենց ձեռք առած միջոցները սահմաններ ասդին, որոնք իբրեւ թե կանխելու համար էին դուրսեն խուժող թշնամիներու կապը իրենց ներսի արենակիցներու հետ:

Կամավորական շարժումը մեր մեջ անգամ ունեցավ իր հակառակորդները: Ոմանք ար-

ածախանդութիւն սեպեցին, առանց լուրջ քաշիսիք առած ըլլալու ձարեն, հավելլալ լաւաւն տրամադրել անոր բանականութիւնը: Եւրոպացիներու կարծիքով, անխոհեմութիւն էր զարբահայ հայդուկներ բերել կամավորական տարբերութիւններ, ինչ որ իթթիհազը շահաւորածէ հայոց դեմ իր շարած փաստերու պարզին: Նույնիսկ դաշնակցութեան մեջ մեծագործողներ կային Կովկասի դաշնակցական անկախութիւնը շարժման գլուխն անցած ըլլալուն համար, ի հեճուկս Կարնո ընդհանուր ժողովի որոշումներուն:

Բայց այս բոլորը իրավունք չէին տար թուրքերուն՝ հովատացնել փորձել աշխարհին, թէ կամավորական շարժումը մեկն էր զորքերէն փոխ վրեժի մղող շարժառիթներէն, մեր ալիս ոչ ոքի համար գաղտնիք է, թէ հայոց ճակատագիրը վճռւած էր կամավորական խումբերու կազմութենէն դեռ առաջ, և թէ այդ խումբերը եթէ այնքան աշխուժ դարձան, ջարդերու արձագանքն էր պատճառը, որ ցամաքն կողմեր հաճախ զանոնք, և նոր ջարդերու վտանգին մատնւած իրենց եղբայրները փրկելու անդիմադրելի մղումը:

Եւ այն միևնույն իթթիհազը, որ արեւմտահայ ժողովուրդը պատասխանատու պիտի սեպեր Կովկասի մեջ տեղի ունեցած կամավորական շարժման համար ինքն էր, որ կուգիր մղել հայերը, խոստումներ և սպառնալիքներ ընելով անոնց, որպէսզի ոչ միայն զինք առնեն ռուսերուն դեմ, այլև ըմբոստութիւններ սարքեն ռուս հողի վրա: Ապացուց իթթիհազական պետերու դիմումը՝ յաշնակցութեան ղեկավարներուն, 1914 հունիսին, Կարնո մեջ, դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովի օրերուն, համոզելու համար զանոնք հեղափոխութիւն հանել Կովկասի մեջ ռուսի դեմ, խոստանալով հայերուն ռուսերէն խլիւլիք հողերուն վրա անկախ Հայաստան, շոտնալով նաև զգացնել, թէ որեւէ մերժում բարիք չի կրնար բերել հայոց...

Այն շրջանները ևս, զոր իթթիհազը հեղհեղած է հաճախ, հայոց դեմ իր ձեռք առած միջոցները կապելով իր բանականութիւն տալահովութեան հետ ձեռնադրել վրա, ինքնին կցնելի, երբ աշխուժ րեւերէն այն փաստը, որ անոնք կիրարկելեցան նաև ճակատին շատ հեռունները: Բավական է կարգալ 1915 հուլիս 7 թվակիր այն տեղեկագիրը, զոր Վանդենհայմ, Պոլսո գերման դեսպանը, ծանոթ հայոց հանգեպ իր սնուցած ատելութեամբ, կուղղեր Բեռլին, համոզելու համար, թէ սոսկ պատրվակ մըն է նաև թուրքերուն այդ պատճառաբանութիւնը: «Հայ ժողովուրդին աքսորն ու տեղահանութիւնը, — կղերք դեսպանը, — մինչև շուրջ 14 օր առաջ սահմա-

նափակւած էր պատերազմի արեւելեան ճակատի հարեան նահանգներուն և Ադանայի քանի մը շրջաններուն մեջ: Բայց անկե հետո Բարձրագոյն դուռ որոշած է նույն միջոցը տարածել նաև Տրապիզոնի, Խարբերդի և Սեբաստիոն նահանգներուն վրա և սկսած ալ է գործադրութիւնը, թէև այս շրջանները առաջմ թշնամի արշավանքին սպառնալիքին տակ չեն: Այս պարագան և այն եղանակը, որով սույն տեղահանութիւնը կգործադրվի, ցույց կուտան, թէ կառավարութիւնը իրոք նպատակ ունի հայ ցեղը քնջելու թրքական պետութեան մեջ»¹⁶:

Մանակեն դասալիք եղող հայերու պարագան, զոր նույնպէս մատի փաթթոց ըրին թուրքերը շրմեղանալու համար իրենց վայրագութիւններուն մեջ, նույնպէս զուրկ է լրջութենէ: Դասալրութիւններ միշտ ալ բնական են, մանավանդ երբ մարդ կովելու կղրկվի իր եղբորը դեմ: Բայց իթթիհազ որեւէ մեկին ավելի գիտեր այն հորդորները, զորս հայ ազգային իշխանութիւնները ուղղեր էին և անընդհատ կուղղէին հայ գինվորացուներուն՝ շթերանալու իրենց բաղաբացիական պարտականութեանց մեջ: Իթթիհազ նույնպէս գիտեր, որ հայերը իրենց արյան տուրքը տվին թուրք պետութեան, զրեթ բոլոր ռազմաճակատներուն վրա, և որ էնվեր փաշա, հայոց գլխավոր զահիճներէն մին, Սարըղամիշին իր փախուստին ատեն հայ երիտասարդի մը պարտական էր եղեր իր կյանքը:

Դեռ կարելի էր շատ բան գրել պատրվակներուն մասին, զորս թուրքերը կհեղհեղէին իրենց ոճիրը գործած ատեն աշխարհը խաբելու համար և որոնց կառչեցան նաև հետո, համոզելու համար զայն: Այդ պատրվակները եթէ լրբութիւն էին երբ զանոնք կարտասաներ ոճրագործը, որ լիապէս գիտակից էր իր արարքին, առնվաղն ծիծաղելի էին անոնց բերնին մեջ, որոնք իշխանութեան գլուխ եկեր էին իբրեւ թէ իթթիհազի շարքերը դարմանելու, և որոնց պարտքն էր երիտասարդ թուրքերու նախճիրները խոստովանիլ:

Ահա, օրինակ, Դամադ Յերիդ փաշան, իթթիհազի հաջորդներէն մին սաղրազամի աթոռին վրա, որ 1919 փետրվար 12-ին խաղաղութեան համաժողովին մատուցած իր ծանուցագրին մեջ հայ ժողովուրդի ճակտին կնետեր գերագոյնը ամբաստանութեանց, ըսելով որ հայերը մեկ միլիոն թուրք սպանած են արեւելեան նահանգներուն մեջ 1915-ն 1918¹⁷:

¹⁶ Ափսիու, էջ 94—95:

¹⁷ „Réponse au mémoire de la Sublime Porte en date du 12 Février 1919“.

Այդ արդեն գերադրականն էր լրբության,—
իրբ դատախազ կանգնիլ զոհերուն դիմաց:

II.—Հայը լացի պատ չունի

Ահավոր եղավ վերջին հայ մարտիրոսագրությունը, և դժվար թե անոր նմանը արձանագրած ըլլա հայ ժողովուրդի պատմությունը: Հայոց պատմության հիշած բոլոր աղետներուն մեջ այս մեկն էր, որ ամեննն մեծ թիվն էր խլած զոհերու:

Երբ «Հուրրիեթ»-ը եղավ, իր պատմական ճառը, զոր արտասանեց Տակսիմի պարտեզին մեջ, սապես սկսավ Զոհրապ:

«Երբ կոխվը կավարտի՝ բանակը իր կորուստները կհաշվե նախ...

Մենք, գինադադարին, ստիպվեցանք, ողջերը հաշվել:

Որովհետև մեր կորուստները հաշվել կարելի պիտի չըլլար...

Բայց ի՞նչ հարկ կար մեր տված զոհերը հաշվել: Մեր կորուստը միայն թիվը չէր: Մենք վրա տվինք ինչ որ դարերը կուտակեր ինչ մեզ համար: Ամալացած Հայոց աշխարհին հետ՝ չքացան մեր օջախները իրենց անուշ ավանդություններով: Ցրեխ-ցրեխ եղավ

ժողովուրդի մը հոգեկան գանձը, իր բեկորները հանձնելով աշխարհի շորս հովերուն...»:

Պատմությունը լացի պատ հաճախ է հյուսեր հայ ժողովուրդին:

Ամեն աղետե հետո, ավերակներուն առջևն զարհուրած կեցեր է պահ մը, ապա արցունքը սրբեր ու շարունակներ է ճամբան:

Հայ ժողովուրդը այս անգամ ա՛լ փլցուցած է իր լացի պատը: Փոխարեն՝ ուխտի պատ մը կանգնած է իրեն, որուն առջև կուգա տարին անգամ մը, իր մեռելները կանչելու համար իրենց գերեզմաններեն, ու անոնց ըսելու, թե չէ մոռցած զիրենք ու իրենց կտակը:

Վրե՛ժ: Վրե՛ժ լուծելու կարիք չունի հայ ժողովուրդը: Հայ ժողովուրդը իր վրեժը լուծած է: Իր բեկորները դարձյալ ոտքի են, ու ինք դարձյալ կշեննա հարազատ հողի վրա, աչքերը համարձակ հառած վաղվան, ճամբե մը կուգա, ամեն քայլափոխին արև ու ծաղիկ ցանկելով, ու հուսով կքալե վաղվան տեսիլքով ու երգով միշտ, իր երազը սրտին մեջ գրկած ամուր:

